

УДК 133.5:54 (477)

ЩЕПАНСЬКИЙ ВІТАЛІЙ,кандидат філософських наук, науковий співробітник,
Національний університет "Острозька академія", м. Острог

"ГЕРМЕТИЧНЕ МИСТЕЦТВО" АЛХІМІЇ В КУЛЬТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ ПРАВОСЛАВНИХ СЛОВ'ЯН XVI-XVII ст.: АЛХІМІЧНИЙ АНАЛІЗ ГРАВЮРИ "ЧИСТОТА АКИ ДЕВИЦА"

У статті розглянуто герменевтичне прочитання гравюри "Чистота аки Девица" XVII ст. На думку автора, вона складається з основних алхімічних символів, що покликані продемонструвати трансмутацію людської душі. На прикладі цієї гравюри продемонстровано прояви духовної алхімії ранньомодерної доби в культурному середовищі православних слов'ян XVI-XVII ст.

Ключові слова: алхімія; "герметичне мистецтво"; алхімічна гравюра; західноєвропейський езотеризм.

Постановка проблеми і стан її дослідження. Історія алхімії у Східній Європі вивчена дуже поверхово. Саме ж слово "алхімія" викликає з таємничих глибин людської душі дуже велику кількість суперечливих думок і асоціацій. Нині інтерес багатьох дослідників до цього "герметичного мистецтва" середньовічних адептів тільки зростає. Він актуалізується не лише на сторінках наукових журналів і монографій. Його також можна спостерігати в художній літературі, фільмах, комп'ютерних іграх тощо. Щоб досліджувати цей феномен, потрібно прокласти власний шлях із відомих нам джерел й історіографії. Отже, дослідження феномену алхімії в будь-яких його проявах залишається актуальною царинною інтелектуальних пошуків, у якій можливі нові та цікаві відкриття.

Широка історія алхімії має безліч прогалів не лише в інтелектуальній спадщині Східної Європи. Однією з таких "білих плям" залишається дослідження цього феномену на теренах України. Подібна інформація в наукових дослідженнях фігурує досить поверхово й зачіпає проблему лише оглядовими статтями. На нашу думку, найґрунтовніші дослідження належать Е. Трирському [1], К. Родигіну і М. Родигіну [9-11]. Також в одному з наших досліджень була здійснена спроба простежити витоки проникнення езотеричного, зокрема алхімічного, дискурсу в православне середовище східних слов'ян [13].

Наявність підґрунтя для розвитку алхімії на теренах України в ранньомодерний період і фактів поширення практичного втілення цих знань небагато, але достатньо, щоб можна було говорити про певний місцевий алхімічний дискурс. Зокрема, в одному із своїх досліджень К. Родигін і М. Родигін звертаються до огляду інформації про львівських алхіміків XV-XVII ст. [11, с. 115-117]. До проблеми поширення алхімічних знань у Великому князівстві Литовському звертався британський дослідник В. Ф. Райян [7, с. 515-536]. Також нам відомий алхімічний трактат львів'янина Андрія Торосовича "Sekreta z ogrodu philozowskiego, zebrane prawdziwe o kamieniu bogoslawionim philozowskim z wykladem. Pisane roku

ranskiego 1626" ("Таємниця з саду філософського, зібрання правдиве про благословенний камінь філософський. Написана в 1626 році") [1, с. 49]. Крім вищезгаданої інформації, К. Липа ввела в езотеричний дискурс одну православну гравюру, яку можна прочитати за допомогою алхімічної символіки [5, с. 103-111].

Мета статті - висвітлити один із можливих варіантів прочитання гравюри Леонтія Монаха "Чистота аки Девица". Першу спробу такого прочитання здійснила К. Липа. Однак, на нашу думку, запропонована нею інтерпретація потребує доповнення і корегування.

Виклад основного матеріалу. Зображена "Чистота аки Девица", датується XVII ст., а точніше 1627 р., видана у Києві. Авторство цієї гравюри приписують Леонтію Монаху. Імовірно, друкарем виступав відомий на той час інтелектуал, укладач словенороського словника Памво Беринда, оскільки на одній із збережених копій можна прочитати фрагменти глаголичного тайнопису. Б. Березенко довів, що це підпис Памви Беринди, адже він був єдиним інтелектуалом на той час, хто міг використовувати глаголицю як тайнопис [2, с. 100].

Сюжет гравюри досить туманний як для класичної православної іконографії або сюжетної композиції картин із життям святих. Нам не вдалося знайти чогось подібного в інших друківаних гравюрах зазначеного періоду. Хоча, як пише К. Липа, "на початок XVII ст. на українських теренах сюжети гравюр і композиційні ходи, в яких вони розкривалися, не були виключно плодом уяви чи мистецького експерименту автора. Майстра надихали різні джерела, передусім іконописні, а також гравюри колег і оформлення давніх манускриптів, котрі він інтерпретував відповідно до власних художніх завдань" [5, с. 104]. Власне, вона єдина дослідниця, відома нам на сьогодні, яка досліджувала цю гравюру порівняно з малюнками, внесеними в тогочасні західноєвропейські алхімічні трактати.

К. Липа вважає, що на перший погляд у ній можна помітити низку мотивів, запозичених із православного іконопису, але вони подані в нехарактерній для нього манері. У цьому зв'язку слід згадати цитату з її праці,

"Алхімічна" гравюра "Чистота аки Девица" [3, с. 44].

яка наочно демонструє сказане: "Суто технічними (але при цьому вдало закомпонованими) запозиченнями з іконописного арсеналу виглядають лещадки гір та оголена постать у темряві з підписом "дна гръшна". У вигляді оголених фігурок на іконах "Страшного суду" малювали грішні душі й розташовували їх саме у правому нижньому куті, де, за канонам, зображували пекло. Верхня частина гравюри також покликається на іконографію "Страшного суду": у "розверстому" небі - деісис. Щоправда, у цій версії Моління Св. Іоанна замінено на Архістратига Михаїла. Символіка цього персонажа в такому контексті цілком зрозуміла: не дивно, що на київській гравюрі Христа молить покровитель міста" [Там само]. На цьому запозичення з канонів православного іконопису закінчуються. Незвично на гравюрі є структура неба, що складається з чотирьох рівнів. Оскільки в межах герметичного світогляду небо складалося із семи рівнів, К. Липа зауважує, що зображення чотирьох реєстрів неба обабіч деісису "схоже на гравюру з утвореними тетраграматонот чотирма світами Кабали, вміщену в другому томі *Utriusque Cosmi* Р. Фладда (1621 р.), видану у Франкфурті" [Там само]. Ця думка, на наш погляд, є досить слушною, однак потребує деякого уточнення. Навряд чи автор гравюри міг ознайомитися з цією книгою, упродовж 6 років перебуваючи в Києві. Однак нам відомо, що Памво Беринда деякий час провів у Львові як член місцевого православного брат-

ства. З урахуванням того, що алхімічні знання були відомі місцевим інтелектуалам, вони могли контактувати з автором або друкарем гравюри [11, с. 115-117]. Імовірно саме львівські алхіміки виступають джерелом інформації, що була покладена в підвалини досліджуваної нами гравюри.

Нами буде здійснена спроба прочитати цю гравюру через призму алхімічних символів. Частково це зробила К. Липа, але припустилася певних неточностей, пропустивши більшість складних алхімічних символів і їхніх значень. Фрагменти дослідження, з якими у нас не буде розбіжностей, використовуватимуться для посилення аргументації. Звісно, запропоноване нами прочитання гравюри "Чистота аки Девица" лише гіпотетичне. Оскільки досліджувані символи можуть мати безліч можливих прочитань та інтерпретацій.

Спершу варто звернути увагу на гору й темну печеру, де перебуває грішна душа. На нашу думку, це зображення першої фази "Magnum opus", або творення філософського каменю під назвою "Nigredo". Символами цієї фази є "чорний ворон, могила, череп, труп, скелет". Цим процесом керує планета Сатурн. Це ніч Душі, коли людина опускається в безодню (прірву), пізнаючи все негідне, що в ній є" [12, с. 172]. В алхімії "смерть" металу або душі збігається із чорним кольором й означає редукцію речовин, їх доведення до стану первинної матерії (*materia prima*), чистої форми, тобто рідкого й аморф-

ного стану металів. Отже, під символікою "Дна грѣшна" можна розуміти своєрідну регресію, повернення до аморфності й занурення у стан гріха, недосконалості речовини або душі людини, яку потрібно піддати трансмутатії. "Смѣренієм змія украти. Дша грѣшна в тмѣ плачлася грѣх своих" [3, с. 44]. Не випадково печера розташована в горі, оскільки в алхімічній символіці це "атанор", або алхімічна піч. У більш вузькому сенсі це може бути "філософське яйце"¹, де відбувається перетворення металів.

Зображення гори також вміщує в собі трьох істот. Перша - це крилатий дракон, що сидить на горі. Друга - це антропоморфне створіння з крилами та хвостом, на малюнку воно перебуває в польоті. Третя - це лев із людським обличчям, який прив'язаний мотузком до руки жіночої фігури. Також лев згадується у тексті на гравюрі: "Трѣніє грѣха слѣзами угаси. Діавол падеся аки котъ Лвапостомъи безмолвіємъ связа" [Там само]. Якщо бути послідовним у прочитанні алхімічної символіки, тоді ці зображення варто тлумачити так:

1) дракон - це символ сульфур, або сірки, отця всіх металів. В алхімії це позначення чоловічого першопринципу. Крила дракона опущені вниз - пряма вказівка на осад [6, с. 33-35];

2) крилата істота - це Меркурій, або ртуть, летюча речовина, що випаровується. Позначається піднятими догори крилами. В алхімії відповідає жіночому началу [Там само];

3) лев - це "царська вода", або суміш кислот. Речовина, покликана розчиняти метали. Зв'язок із жіночою фігурою натякає на те, що між ними відбувається основна взаємодія [Там само]. К. Липа трактує зображення лева, як "червоного лева" - символ золота [5, с. 109]. На нашу думку, це тлумачення хибне.

4) жінка, або коронова постать (королева), - центральна фігура гравюри. Умовно її можна назвати "Чистотою". Вона стоїть на повному Місяці, що оточений зірками - це символ срібла [6, с. 41]. Одяг вказує на те, що метал або душа людини є нечистою. Тому для трансмутатії необхідне очищення, що має виконати "царська вода". Відповідно зв'язок із кислотою вказує на те, що лев покликаний очистити срібло. На нашу думку, на це також вказує чаша в лівій руці "Чистоти", з якої виливається вогниста речовина (чисте срібло?). Корона вказує на те, що срібло - це благородний метал, спрямований на трансформацію в золото. Також із корони виростають чотири рослини. У правій руці королева тримає чашу з рослинами. Зазвичай кількість квітів вказує на необхідну для отримання чистої форми кількість повторів перегонки металів. У нашому випадку, швидше за все, цей елемент символізує життя людини. К. Липа вважає, що така символіка притаманна коронованій Софії, або Божій премудрості [Там само]. Це досить цікаве припущення, яке спростувати або підтвердити нам не вдалося. В алхімічній символіці, коли символи срібла займають центральне місце на гравюрах, то найчастіше вказують на процес "Малого діяння", що покликане створити чисте срібло. У вимірі духовної алхімії - це процес очищення душі від гріхів.

Із уст королеви до вуха Божого протягнуто струну або мотузок, біля якого міститься такий текст: "Млтва сея

исходит из уст в уши Гндни" [3, с. 44]. К. Липа висловила припущення, що мотузок - це символ струни монохорда: "Мотузочка-молитва нагадає струну монохорда з тією лише різницею, що натяг струни не регулює простерта з хмари рука Божа; молитва вільно тягнеться до вуха Вседержителя, слугуючи зв'язком між землею та небесними сферами" [5, с. 108]. Також дослідниця зауважує, що подібна символіка наявна в книзі Р. Фладда. Наприклад Д. Ратников символіку монохорда в його творчості трактує так: "Монохорд з'єднує між собою гармонічну пісню Макрокосмосу і Мікрокосмосу. Певні елементи і планети співвідносяться одне з одним, що, на думку Р. Фладда, є ключом до симпатії й антипатії, яка існує між різними частинами природи" [8, с. 85]. На нашу думку, на гравюрі зображується зв'язок людської душі як мікрокосму з небесними сферами, що є макрокосмом, через молитву. Хоча сама символіка вервечки слів, що піднімаються у небо, як струни монохорда, нам видається хибною. Оскільки автор гравюри навряд чи міг ознайомитися з роботою Р. Фладда, щоб її запозичити.

У верхній частині гравюри можна розгледіти Сонце - символ короля і золота, воно розташоване в ногах Вседержителя. Також у верхній частині є несиметричні написи. Так само тут наявні шестиконечні зірки, які в алхімічній традиції мають також своє значення (гексаграми). Це символ першоматерії, або поєднання чотирьох елементів (повітря, землі, води й вогню). На нашу думку, зірки на цій гравюрі швидше виконують декоративну функцію, аніж смислову. Хоча К. Липа трактує їх як символ Віфлеємської зірки і поєднання неба та землі, високого і низького відповідно до алхімічного вислову "що вгорі, те й унизу" [5, с. 105]. В автора гравюри могли бути певні богословські ідеї для обґрунтування демонстрації трансмутатії людської душі, хоч і єретичні. Наприклад, сюди можна додати таке: "Коментуючи послання апостола Павла до коринтян, Оріген інтерпретує метафору про різні види матерії, які піддаються вогню, розділивши на три види людської душі: дорогоцінні метали і каміння - душі праведників; дерево, сіно, солома - "легкі" грішники; залізо, свинець і мідь - "важкі" грішники" [4, с. 89]. Цілком імовірно, що подібні думки могли бути поширені серед православного кліру України XVI-XVII ст.

Висновки

Це досить незвична для православного середовища гравюра, яка не має аналогів. Нами була здійснена лише одна із можливих спроб прочитати зображення, опираючись на класичне тлумачення алхімічних символів. На нашу думку, отримані результати є досить цікавими й оригінальними. Подібний процес, що зображений на гравюрі, можна було застосовувати для метафоричного пояснення перевтілення людської душі, яка проходить стадії очищення під впливом алхімічних речовин (символів). На нашу думку, автор гравюри "Чистота аки Девица" втілює саме це.

Незважаючи на досить фрагментарні знання з історії алхімії у православних слов'ян і відсутність спеціалізованих монографій, перед нами постає досить цікава картина. Усупереч тиску православної церкви та світської влади, браку значущих наукових центрів європейського зразка, у культурному середовищі православних слов'ян все ж існували знання про "герметичне мистецтво" алхімії. Сюди проникали арабські й західноєвропейські алхімічні тексти й візуальні образи, які знайшли своє відображення у спеціалізованих рукописних фрагментах і релігійних гравюрах. Це уможлиблю-

¹ У символічному вимірі алхіміків "філософське яйце" - це місце, де першоматерія трансформується у філософський камінь. Алхіміки перенесли цю ідею на форму своїх реторт, що символізують перетворення звичайних речовин у золото і срібло (жовток і білок).

вало певні, хоч і досить примарні, шанси на розвиток загальних натурфілософських поглядів і точних наук, зокрема таких, як хімія, фармацевтика і ботаніка. Однак цього було недостатньо, щоб утілити це "герметичне мистецтво" повною мірою, як це було в Західній Європі XVI-XVII ст. Тобто оригінальна алхімічна традиція у Східній Європі не сформувалася. На жаль, подібна тематика у вітчизняних дослідженнях залишається своєрідною білою плямою. Фрагментарна інформація про існування езотеричних знань і практик указує на неналежне і скептичне ставлення більшості вітчизняних науковців до цієї теми. Наявні ж публікації лише повторюють колишні узагальнення, додаючи власні рефлексії та незначні припущення щодо можливості існування алхімії у православному культурному середовищі XVI-XVII ст. Це все засвідчує необхідність ґрунтовного підходу до вивчення феномену західноєвропейського езотеризму в культурному середовищі православних слов'ян. Сподіваємося, що наша наукова розвідка активізує подальші дослідження з історії алхімії у Східній Європі ранньомодерної доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Tryjarski E. O pobożnym alchemiku Lwowskim i znaczeniu jego zapisów dla badań językoznawczych. *Biul. Orm. Tow. Kult. Krakow*, 2001. N 24/25. S. 47-59.
2. Березенко Б. О. Тайнопис Памва Беринди. *Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві: матеріали Всеукр. слав'янознавчої конференції*. Київ, 2014. С. 98-102.
3. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. П. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1: 1574-1700. Львів: Вища школа, 1981. 136 с.

Щепанський Віталій,

кандидат філософських наук, науковий співробітник,
Національний університет "Острозька академія", г. Острог

"ГЕРМЕТИЧЕСКОЕ ИСКУССТВО" АЛХИМИИ В КУЛЬТУРНОМ ЛАНДШАФТЕ ПРАВОСЛАВНЫХ СЛАВЯН XVI-XVII вв.: АЛХИМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГРАВЮРЫ "ЧИСТОТА АКИ ДЕВИЦА"

В статье рассмотрено герменевтическое прочтение гравюры "Чистота аки Девица" XVII в. По мнению автора, она состоит из основных алхимических символов, которые призваны продемонстрировать трансмутацию человеческой души. На примере этой гравюры продемонстрировано проявление духовной алхимии раннего модерна в культурной среде православных славян XVI-XVII вв.

Ключевые слова: алхимия; "герметическое искусство"; алхимическая гравюра; западноевропейский эзотеризм.

Shchepanskyi Vitalii,

PhD, Research Associate,
National University "Ostroh Academy"

"THE HERMETIC ART" OF ALCHEMY IN THE CULTURAL LANDSCAPE OF THE ORTHODOX SLAVS OF XVI-XVII century: ALCHEMICAL ANALYSIS OF THE GRAVURE "CHISTOTA AKI DEVITSA"

The investigation is intended to identify and comprehend the factors influencing the formation of "hermetic art" of alchemy within the cultural landscape of orthodox Christians in XVI-XVII centuries. There is not much of a ground for the development of alchemy in Ukraine in the early modern period and not that many facts that there was a practical spread of this knowledge, but we have enough to talk about a certain local alchemical discourse. This implies the consistent solution to the following tasks: a) determination of the main sources of information on alchemy; b) underlining of the connection of the Western alchemy with the adoption of this "hermetic art" in Eastern Europe. The author studies the superficial interpretation of the previous sources and

4. Ле Гофф Ж. Рождение чистилища. Екатеринбург: У-Фактория, 2011. 544 с.
5. Липа К. Теория архитектуры, мистика і війна. Київ: LAURUS, 2016. 150 с.
6. Пуассон А. Теория и символы алхимии. Великое Делание. *Великое Делание*. Киев: София, 1995. С. 13-51.
7. Райан В. Ф. Баня в полночь: Исторический обзор магии и гадания в России. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 722 с.
8. Ратников Д. А. "Небесный монохорд" Роберта Фладда как герметическая модель Вселенной. *Феномен алхимии і истории науки, философии, культуре: материалы третьей между. научной конф.* Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2017. № 3. С. 88-97.
9. Родигін К., Родигін М. Алхімія та натурфілософське знання в ментальному та геополітичному просторі Східної Європи XV-XVII століть. *Аналітично-інформаційний журнал "Схід"*. 2012. № 2. С. 164-172.
10. Родигін К., Родигін М. Модуси соціокультурного буття феномену Західної алхімії: український вимір. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 44. Донецьк-Маріуполь-Покровськ, 2017. С. 268-279.
11. Родигін К., Родигін М. Terra incognita української алхімії. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Донецьк-Маріуполь-Покровськ, 2018. С. 109-122.
12. Шварц Ф. Алхимия и современная антропология. *Великое Делание*. Киев: София, 1995. С. 157-180.
13. Щепанський В. Гермес Трисмегіст у культурно-релігійному просторі Slavia Orthodoxa: письмова традиція. *Аналітично-інформаційний журнал "Схід"*. 2016. № 2. С. 100-104. DOI: 10.21847/1728-9343.2016.2(142).64181.

combines them into a single complex. The method of historical genesis has been used to determine the way alchemical knowledge came to orthodox Christians and its transformation under the influence of local outlook and intellectual traditions. In this case, the story of the mythical founder of alchemy Hermes Trismegist from Krekhiv Palea and the activity of British alchemist and physician Arthur Dee at the court of Moscow tsar is indicative. Also the main handwritten texts and images which, to our mind, relate to the "hermetic art" of alchemy, have been analyzed. In particular, the main handwritten source is one of Slavic translations of "Secretum Secretorum" found in Bodlean Library by W. F. Ryan. The main discovery is the hermeneutic reading of the imprint of Pamwo Berynda, "Chistota aki devitsa" of the XVII century. Leontii Monk is considered to be the author of the engraving. This person is known as an anonymous monk, and artist. It is possible that the engraver's publisher got acquainted with the ideas of spiritual alchemy during his stay in Lviv, where loads of pharmacists and alchemists were working. The most famous among them was Andrej Thorosowić. He was a very rich man and had a good library, particularly on hermetic philosophy. To our mind, it consists of the main alchemical symbols which are to demonstrate the transmutation of the human soul. This demonstrates the manifestations of the spiritual alchemy of the early modern era in the cultural environment of Orthodox Slavs in XVI-XVII centuries.

Key words: alchemy; "hermetic art"; alchemical engraving; Western esotericism.

REFERENCES

1. Tryjarski, E., 2001. O pobożnym alchemiku Lwowskim i znaczeniu jego zapisów dla badań językoznawczych. *Biul. Orm. Tow. Kult.* N24/25., S.47-59 (pol).
2. Berezenko, B.O., 2014. Tainopys Pamva Beryndy, *Zbirnyk "Ukrainska pysemnist ta mova v manuskryptakh i drukarstvi"*. Kyiv, S. 98-102 (ukr).
3. Zapasko, Ya.P., 1981. *Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini*. Kn. 1: 1574-1700. Lviv, 136 s. (ukr).
4. Le Hoff, Zh., 2011. *Rozhdenye chystylyshcha*. Ekaterynburh, 544 s. (rus).
5. Lypa, K., 2016. *Teoriia arkhitektury, mistyka i viina*. Kyiv, 150 s. (ukr).
6. Puasson, A., 1995. *Teoriya y symvoly alkhyimy. Velykoe Delanye*, Velykoe Delanye, Kyiv, S. 13-51 (rus).
7. Raian, V.F., 2006. *Bania v polnoch: Ystorycheskyi obzor mahyy y hadanya v Rossyy*. Moscow, 720 s. (rus).
8. Ratnykov, D.A., 2017. "Nebesnyi monokhord" Roberta Fladda kak hermetycheskaia model Vselennoi, *Sankt-Peterburh*, №3. S. 88-97 (rus).
9. Rodyhin, K. & Rodyhin, M., 2012. Alkhimiia ta naturfilosofske znannia v mentalnomu ta heopolitychnomu prostori Skhidnoi Yevropy XV-XVII stolit, *Skhid*. № 2 (116). S. 164-172.
10. Rodyhin, K., Rodyhin, M., 2017. Modusy sotsiokulturnoho buttia fenomenu Zakhidnoi alkhimii: ukrainskyi vymir, *Donetskyi visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, T. 44. Donetsk, S. 268-279. (ukr).
11. Rodyhin, K. & Rodyhin, M., 2018. Terra incognita ukrainskoi aliimii, *Donetskyi visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, S. 109-122 (ukr).
12. Shvarts, F., 1995. Alkhymyia y sovremennaia antropohyia, *Velykoe Delanye*. Kyev, S. 157-180 (rus).
13. Shchepanskyi, V., 2016. Hermes Trismeghist u kulturno-relihiinomu prostori Slavia Orthodoxa: pysmova tradytsiia, *Skhid*, № 2, S. 100-104. DOI: 10.21847/1728-9343.2016.2(142).64181

© Щепанський Віталій

Надійшла до редакції 25.01.2018